

BELGISCHE
VERPLEEGSTERS
TIJDENS DE
EERSTE
WERELDOORLOG

**ALTIJD
TROOSTEN**

LUC DE MUNCK

A
U
P

Altijd troosten

Altijd troosten

Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog

Luc De Munck

AUP

Afbeelding omslag: WO1-Cel Poperinge

Ontwerp omslag: XPair

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6298 924 5

e-ISBN 978 90 4854 173 7 (pdf)

e-ISBN 978 90 4854 174 4 (ePub)

NUR 689

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

© L. De Munck / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Dankwoord	9
Voorwoord	11
Inleiding	13
1. ‘Aangezien het komen en terug huiswaarts keeren te vermoeiend is’	19
De opleiding van verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog	
<i>Hoeveel Belgische verpleegsters werden er voor de Eerste Wereldoorlog opgeleid en waar werkten ze tijdens de oorlog?</i>	19
1.1. De school voor ziekenverpleging in Antwerpen	23
1.2. De verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel	26
<i>Hoe zag het verpleegstersuniform eruit?</i>	27
1.3. De Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters in Brussel	32
1.4. De verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel	35
1.5. Het bekwaamheids-/staatsdiploma voor verpleegsters	36
1.6. De Belgische verpleegstersschool in Londen	38
<i>Elvire Massaer (1900-2002), de jongste leerlinge van de Belgische verpleegstersschool in Londen</i>	41
1.7. De Belgische verpleegstersschool in Calais	42
1.8. Besluit: 1792 opgeleide verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog	43
<i>Hoeveel Belgische verpleegsters waren tijdens de Eerste Wereldoorlog actief?</i>	46
2. ‘Uitvoeren wat anderen niet wensen te doen’	49
De verpleegkundige praktijken in Belgische fronthospitalen	
2.1. Spanningen tussen opgeleide en niet-opgeleide verpleegsters	49
<i>Zuster Margriet-Marie (1883-1977), een kloosterzuster uit Ieper</i>	53
2.2. Spanningen tussen Belgische en Britse verpleegsters	55
2.3. Omgang met het gewonde lichaam	60
<i>Jane de Launoy (1881-1953), de enige Belgische verpleegster die haar oorlogsdagboek publiceerde</i>	61

2.4.	Omgang met de dood	70
	<i>Hoeveel Belgische verpleegsters overleden tijdens de Eerste Wereldoorlog?</i>	73
2.5.	Omgang met vermoeidheid, ziekte en overplaatsing	78
	<i>Hoe lang werkten Belgische frontverpleegsters?</i>	86
2.6.	Omgang met nieuwe medische technieken	88
	<i>Welk (Nederlandstalig) handboek gebruikten Belgische verpleegsters?</i>	90
2.7.	Zorg voor hygiëne	92
2.8.	Besluit: toepassing van uiteenlopende verpleegkundige praktijken	94
	<i>Hoe oud waren Belgische frontverpleegsters?</i>	95
3.	'Wij vormen een kaste'	99
	De professionele organisatie van Belgische frontverpleegsters	
3.1.	De inspanningen van Marie Elisabeth Belpaire voor een <i>Cercle Elisabeth</i>	99
	<i>Marie Elisabeth Belpaire (1853-1948), een letterkundige op de bres voor Belgische frontverpleegsters</i>	99
3.2.	De oprichting van <i>La Famille de l'Infirmière</i>	106
3.3.	Besluit: geen professionele organisatie voor Belgische frontverpleegsters	108
4.	'Dan zegt hij zacht "mama"'	109
	De beeldvorming over Belgische frontverpleegsters	
4.1.	De verpleegster als moeder	109
4.2.	De verpleegster als toonbeeld van zorg	112
	<i>Maria Eskens (1892-1989), een toonbeeld van zorg</i>	114
4.3.	De verpleegster als symbool van patriottisme	116
4.4.	De verpleegster als vrouw op zoek naar een echtgenoot	118
4.5.	De verpleegster als prostituee	121
4.6.	De verpleegster als indringster	125
	<i>Maria van den Steen de Jehay (1870-1941), de majoor van Poperinge</i>	127
4.7.	Besluit: een diffuse beeldvorming	128

5. 'Er is nog veel werk aan de winkel om de onwetendheid en de vooroordelen te bestrijden'	129
De onmiddellijke naoorlogse ontwikkelingen van het verpleegstersberoep	
5.1. De evolutie van het aantal gediplomeerden (1919-1921)	129
5.2. Het koninklijk besluit van 3 september 1921	134
5.3. De professionele organisatie van Belgische verpleegsters (1919-1924)	139
<i>Jeanne Hellemans (1879-1962), de Belgische Florence Nightingale</i>	141
5.4. Besluit: een moeizame doorstart na de oorlog	145
Algemeen besluit	147
Noten	151
Summary	181
Résumé	183
Bibliografie	185
Register Belgische verpleegsters	191

Dankwoord

Hoe graag ik ook aan dit boek heb gewerkt, toch schrijf ik dit dankwoord het liefst van al. Het biedt immers de gelegenheid om de warme en persoonlijke taal van dankbaarheid te spreken tegenover allen die een bijdrage hebben geleverd aan de realisatie van deze studie.

Mijn dank gaat in de allereerste plaats uit naar dr. Joris Vandendriessche, postdoctoraal onderzoeker aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 van de KU Leuven en promotor van de masterscriptie geschiedenis die aan de basis ligt van dit boek. Zijn enthousiasmerende maar tegelijkertijd ook kritische feedback heb ik ten zeerste gewaardeerd. Graag wil ik in deze dank ook prof. dr. Kaat Wils betrekken. Als hoofd van de onderzoeksgroep heeft ze blijk gegeven van grote belangstelling voor dit onderzoek. Dat geldt ook voor prof. dr. Christine Hallett, hoogleraar Nursing History aan de universiteit van Manchester en auteur van drie boeken over (Britse) verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog, met wie ik regelmatig heb gemaïld over de stand van zaken van dit onderzoek.

Een bijzonder woord van dank gaat naar de *peer reviewers*, voor hun kritische commentaar bij het manuscript van dit boek. Het was een waar genoegen hiervoor samen te werken met historici die allen hun sporen in het historisch onderzoek hebben verdiend: Luc Vandeweyer, wetenschappelijk medewerker van het Algemeen Rijksarchief, Pieter Trogh, wetenschappelijk medewerker van het In Flanders Fields Museum, Patrick Vanleene, coördinator van Nieuwpoort 2014-2018, An Vandenberghe, stafmedewerkster van het Erfgoedhuis van de Zusters van Liefde, en Timo Van Havere, doctoraal onderzoeker aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 van de KU Leuven.

Tevens wil ik het personeel danken van de talrijke publieke en privaatrechtelijke archieven en de wetenschappelijke bibliotheken, dat me – in een aantal gevallen voor het eerst – toegang heeft verleend tot het bronnenmateriaal en heeft gezorgd voor een optimale dienstverlening. Het is niet mogelijk alle (vaak anonieme) medewerkers te danken, maar graag een woord van dank aan Lise Verstraeten, Arina Boelanders, Jorinde Geeraert, Wouter Duser en Bart Vandenbempt (Artesbibliotheek Leuven), Marc Brans en Erik Janssen (War Heritage Institute/Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis), Annick Vandenbilcke, Diederik Vandenbilcke en Frederik Vandewiere (Kenniscentrum In Flanders Fields Museum), Patricia Quaghebeur en Let Smets (KADOC), Filip Strubbe en Joachim Derwael (Algemeen Rijksarchief), David Guillardian (Archief OCMW Brussel), Els Flour (Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis), Paul De Commer (Archief OCMW Antwerpen), Kris Van Elsen (Artesis Plantijn Hogeschool Antwerpen), Xavier Van Tilburg (ondersectie Notariaat-Archieven ministerie van Defensie), Dominique

Ryckaert (Haute Ecole Galilée-ISSIG), Dan Lecocq (*La Famille de l'Infirmière*), Baudouin D'hoore (Archief Koninklijk Paleis), Gerrit Vanden Bosch (Aartsbis-schoppelijk Archief), Ria Christens (Cultureel Erfgoed Annuniaten), Fabrizio Bensi (Archief Internationale Rode Kruiscomité), Tsjamke Sniijders (Bijzondere Collecties KU Leuven), Carole Masson (Archief ULB), Kathleen Vermeulen en Andreas De Nutte (Imeldaziekenhuis Bonheiden), Jeroen Janssens (Kempens Karakter) en Daniëlle Palmans (Letterenhuis).

In deze hulde betrek ik graag een aantal privépersonen, die me – soms ook voor de eerste keer – kennis lieten maken met hun privéarchief: Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre, Gilberte Arnalsteen, Linda Collas, André Gysel, Anthony Langley, Rik Van Cauwelaert, Jan Vancoillie, Guido Mahieu, Frank Van de Craen, Emmanuel d'Hennezel, Yves Terlinden en Jules Ploumhans.

Dank ook aan Annemie Morisse van de WO1-Cel van de stad Poperinge, die ervoor heeft gezorgd dat deze studie de basis vormt van de eerste grote overzichtstentoonstelling over Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog, en die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de voorbereiding van deze tentoonstelling en van dit boek. Eveneens dank aan prof. dr. Paul Broos voor het verifiëren van de gebruikte medische en verpleegkundige terminologie, aan Joëlle Degée voor het nalezen van de talrijke vertalingen uit het Frans, en aan Mia Brackenier en Marleen Van de Weyer voor het nalezen van respectievelijk de Franse en de Engelse samenvatting.

Last but not least een speciaal woord van dank aan Katrien De Vreese, uitgever bij Amsterdam University Press. Vanaf ons eerste gesprek was zij overtuigd van de noodzaak om in het laatste jaar van de herdenking van de Eerste Wereldoorlog over het voorgestelde thema een boek uit te geven. In deze hulde betrek ik ook graag Chantal Nicolaes, die als redacteur deze uitgave op deskundige wijze heeft begeleid.

Voorwoord

‘Terwijl het kanonvuur de hele dag ruiten en ramen doet rammelen, worden zeshonderd gewonden opgenomen... in tien uur, omgerekend één per minuut.’ Als Belgische verpleegster tussen Britse *nurses* werkte Jane de Launoy de klok rond om de toevloed aan oorlogsgewonden in het fronthospitaal *L’Océan* op te vangen in de laatste oorlogsmoanden van 1918. Ze noteerde haar ervaringen in een dagboek. Ook Elvire Massaer verzorgde in die tijd soldaten en burgers. Slechts achttien jaar was ze toen. Twee jaar voordien had ze een stoomcursus verpleegkunde gevolgd aan de Belgische verpleegsterschool die in 1915 in Londen was ingericht aan het *King Albert’s Hospital N°1*. Eerdere ontmoetingen met oorlogsslachtoffers bij Poperinge, toen ze op vlucht was met haar ouders, hadden haar keuze voor het verpleegstersberoep geïnspireerd.

Luc De Munck vertelt hun verhalen en geeft deze verpleegsters een stem. *Altijd troosten* plaatst een in de geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog onderbelicht gebleven groep centraal: de Belgische frontverpleegsters. Op basis van egodocumenten en meer dan tweehonderd personeelsdossiers uit het Legermuseum evocert De Munck de dagelijkse realiteit van de verpleging tijdens de oorlogsjaren. Het bronnenmateriaal brengt je als lezer dicht bij de gruwel in de fronthospitaal, de uitputting van de verpleegsters, de vooroordelen waarmee ze te kampen kregen – ze werden soms aanzien voor *flirteuses* of zelfs prostituees – en hun pogingen om troost te bieden aan soldaten in vaak onmenselijke omstandigheden. De Munck treedt daarbij op als gids. Hij wijst zijn lezers op de ongelijke machtsverhoudingen die verschillen in sociale achtergrond en gender met zich meebrachten. Werd verpleegsters wel eens verweten slechts een echtgenoot te zoeken, dan zagen zij de meeste soldaten als ‘beneden hun stand’. De rol van moederfiguur lag hen veel beter. Zij lieten zich met plezier als ‘mama’ aanspreken. De Munck identificeert ook een spanning tussen een oudere traditie van religieus geïnspireerde liefdadigheid en een nieuw, maar ook killer professionalisme in de zorg. Voor preutsheid in het bijzijn van naakte mannenlijven of amateurisme bij het verzorgen van wonden was geen plaats meer in de chaos van de ziekenzalen. Maar tegelijkertijd bleven verpleegsters veel belang hechten aan persoonlijk contact met de patiënt.

Tegenover de rijke citaten en verhalen staan cijfers. *Altijd troosten* corrigeert op overtuigende wijze de misvatting dat er aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog geen Belgische verpleegsters waren. Die waren er wel, al slaagde slechts een klein deel van hen erin effectief aan het geallieerde front te werken. De grens tussen bezet en niet-bezet België bleek een reëel obstakel. De Muncks nieuwe inzichten getuigen van knap speur- en puzzelwerk in tot voor kort onbekende archieven van verpleegsterscholen en medische commissies. Ook hier kreeg een nieuw professionalisme vorm, onder meer via aanpassingen aan de curricula en

door de uitbreiding van stages. Hoewel de oorlog niet leidde tot een *boom* in het aantal leerling-verpleegsters in de onmiddellijke naoorlogse jaren, nam het prestige van het verpleegsterberoep wel duidelijk toe. Het was de erfenis van een gevecht achter de linies, op het 'tweede slagveld' van de oorlog.

Dr. Joris Vandendriessche, postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaanderen/KU Leuven
Prof. dr. Kaat Wils, gewoon hoogleraar KU Leuven

Inleiding

In de herdenking van honderd jaar Eerste Wereldoorlog komt het werk van Belgische verpleegsters tijdens de oorlog amper aan bod.¹ De tentoonstelling *Heelkracht. Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog*, die naar aanleiding van de publicatie van dit boek van 30 juni tot 16 september 2018 in Poperinge wordt georganiseerd, is de eerste grote tentoonstelling die expliciet aandacht besteedt aan dit onderwerp.²

Ook in de literatuur wordt het onderwerp stiefmoederlijk behandeld. ‘België, dat een dramatisch tekort had aan geschoolde verpleegsters, deed al snel een beroep op de Angelsaksische *nurses*,’ schrijven Eliane Gubin en Henk De Smaele in een studie over gender tijdens de Eerste Wereldoorlog.³ De scriptie van Fabian Van Wesemael over artsen en verpleegsters in de oorlog spitst zich volledig toe op het werk van Britse en Franse verpleegsters, wegens gebrek aan bronnenmateriaal over Belgische verpleegsters.⁴ In haar boek over verpleegsters in de Eerste Wereldoorlog schrijft de Britse historica Christine Hallett dat er slechts twee geschoolde Belgische verpleegsters actief waren in het grootste Belgische fronthospitaal.⁵ In deze recente studies wordt er dus vanuit gegaan dat tijdens de Grote Oorlog nauwelijks geschoolde Belgische verpleegsters actief waren in Belgische hospitalen, maar dat er bijna uitsluitend buitenlandse – lees: vooral Britse – verpleegsters werkten. In de historiografie van zowel de Eerste Wereldoorlog als van de verpleegkunde in België is echter nog nooit onderzoek verricht naar deze stelling.

Dit boek gaat voor het eerst na of die stelling al dan niet klopt en probeert zo een blinde vlek in de geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog en van de verpleegkunde te bestuderen. Er bestaat geen contextuele studie over het werk van Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog, en over het onderwerp is nooit eerder empirisch onderzoek verricht. In het overzichtswerk van de Luikse historica Arlette Joiris over de geschiedenis van de verpleegkunde in België, gepubliceerd in 2009, wordt slechts in beperkte mate aandacht besteed aan de Eerste Wereldoorlog.⁶ Ook in de scripties van Marie-Rose Laurent uit 1989⁷ en van Javier Arguello Del Blanco uit 1994⁸ over de eerste verpleegstersopleidingen komt de Eerste Wereldoorlog amper aan bod.

Omwille van deze lacune wil dit boek voor het eerst de aanwezigheid van Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog bevragen, nagaan wie ze waren en wat ze tijdens de oorlog deden. Om op deze onderzoeksvraag een antwoord te geven, worden verschillende deelvragen gesteld. Hoeveel verpleegsters waren er tijdens de Eerste Wereldoorlog actief en hoe werden ze hiervoor opgeleid? Welke verpleegkundige praktijken hebben zij uitgevoerd? Hoe hebben ze zich als beroeps-groep georganiseerd? Hoe zag de beeldvorming over de Belgische verpleegsters eruit?

De Belgische schilder Henry de Groux maakte tijdens de oorlog een ets op papier van een verpleegster (War Heritage Institute/Legermuseum, Brussel)

Hoe evolueerde het verpleegstersberoep meteen na de oorlog? Via een antwoord op deze vragen is het de bedoeling het verhaal van hun oorlogswerk te vertellen en zo een bijdrage te leveren tot de (grotendeels ongeschreven) geschiedenis van de verpleegkunde in België.

Het eerste hoofdstuk over de opleiding van Belgische verpleegsters gaat vooraf na hoeveel verpleegsters voor de Eerste Wereldoorlog werden opgeleid en hoeveel van hen effectief actief waren tijdens de oorlog. Daarna onderzoekt dit hoofdstuk hoeveel verpleegsters tijdens de oorlogsjaren een opleiding volgden. Hierbij werd aandacht besteed aan de vraag of de oorlogsomstandigheden een invloed hadden op deze opleidingen, die zich allen in bezet België situeerden. Er werd nagegaan of ze al dan niet hinder ondervonden van de bezettende overheid. Daarnaast werd onderzocht hoe het zat met de nieuwe opleidingen, die in Londen en Calais van start gingen met het oog op de scholing van Belgische verpleegsters voor de fronthospitalen.

Voor het antwoord op deze vragen werd een beroep gedaan op het archief van de verschillende opleidingen. Voor de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel werd het omvangrijke *fonds verpleegsters en verpleegstersschool* (326 omslagen) van het archief van het OCMW van Brussel geraadpleegd. Dit archief bevat een schat aan informatie over de lange weg naar een verpleegstersopleiding in de schoot van de Brusselse Raad van Godshuizen (de voorloper van het huidige OCMW, die toen bevoegd was voor het bestuur van de openbare hospitalen én voor de verpleegstersopleiding). Daarnaast werden ook de bijna nooit eerder geraadpleegde archieven van de andere verpleegstersscholen gelokaliseerd. De teruggevonden registers van zowel de school voor ziekenverpleging in Antwerpen, de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters in Brussel en de verpleegstersschool Sint-Camillus, eveneens in Brussel, lieten toe om een kwantitatief beeld te geven van deze verpleegstersopleidingen. Tevens werd voor het eerst het archief van de provinciale medische commissies geraadpleegd, dat de examenresultaten van het in 1908 ingevoerde bekwaamheidsdiploma voor verpleegsters bevat.⁹ Dit archief werd in het najaar 2016 aan het Algemeen Rijksarchief overgedragen.

In het volgende hoofdstuk komt dé belangrijkste vraag uit dit boek aan bod: welke verpleegkundige praktijken werden tijdens de oorlog gehanteerd? Voor het antwoord hierop werd geopteerd voor een thematische benadering, omdat een dergelijke aanpak toelaat de inhoudelijke thema's scherper aan bod te laten komen. Belangrijke thema's hierbij waren de omgang met het gewonde lichaam, met de dood en ook met de oververmoeidheid waarmee veel verpleegsters kampten. Vanaf dit hoofdstuk verschuift de overwegende aandacht voor het bezette België uit het eerste hoofdstuk naar het niet-bezette België. De impact van de oorlogsomstandigheden op de verpleegkundige praktijken kon immers het best gemeten worden in de fronthospitalen. Voor een dergelijke evaluatie was een belangrijke bron beschikbaar:

het dagboek van de Brusselse verpleegster Jane de Launoy over haar werk in *L'Océan*, het grootste fronthospitaal in niet-bezet België. Het is de enige bron over het werk van een Belgische verpleegster die tijdens de vier oorlogsjaren in een fronthospitaal actief was. Dit is illustratief voor het beperkte bronnenmateriaal dat er bestaat over het oorlogswerk van Belgische frontverpleegsters. Uit onderzoek bleek het dagboek van de Launoy een waarheidsgetrouw verslag te zijn van haar werk als verpleegster, waardoor het een unieke bron voor deze studie was.¹⁰

Daarnaast werd gebruikgemaakt van de oorlogsagenda's en van drie ongepubliceerde manuscripten van gravin Maria van den Steen de Jehay. Van den Steen was directrice van het Elisabethhospitaal in Poperinge, het grootste burgerlijke fronthospitaal. Haar agenda's en manuscripten over dit hospitaal, die zich in het privéarchief van de familie in het kasteel van Louvignies bevinden, werden voor het eerst integraal geraadpleegd.¹¹ Ze zijn minder gedetailleerd dan het dagboek van de Launoy, maar bleken toch een interessante bron over het verpleegsterswerk in een fronthospitaal. Er werd meermaals uit deze beide bronnen geciteerd, niet alleen omdat ze een unieke inkijk bieden in het werk van Belgische verpleegsters tijdens de oorlog, maar ook om op die wijze een stem te geven aan die verpleegsters. Een andere belangrijke bron voor dit hoofdstuk waren de militaire dossiers van 219 Belgische verpleegsters (207 van frontverpleegsters, 12 van verpleegsters – allen religieuzen – die zich enkel tijdens de eerste oorlogsmaanden engageerden) en de dagorders van de medische dienst van het leger. Zij bevatten veel informatie over de loopbaan en de talrijke overplaatsingen van de (gemilitariseerde) verpleegsters. Zowel de dossiers als de dagorders bevinden zich in het War Heritage Institute/Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, en werden voor het eerst systematisch geraadpleegd.

Tijdens de oorlog werden ook pogingen ondernomen om Belgische verpleegsters te verenigen in een professionele organisatie, en op die wijze vorm te geven aan hun professionele identiteit. Hiervoor werd vooral geijverd door Marie Elisabeth Belpaire, die voor de oorlog in Antwerpen al een Vrouwenbond had opgericht. Vanaf eind 1916 gaf zij in De Panne het maandblad *Aujourd'hui et Demain* uit. Het was het enige tijdschrift dat zich tijdens de oorlog specifiek richtte tot Belgische verpleegsters, 'om hen toe te laten zich te groeperen, elkaar te leren kennen, hun wensen te uiten, de verbeteringen voor te stellen die ze zouden wensen.'¹² Daarom maakt het derde hoofdstuk een kwalitatieve inhoudsanalyse van dit tijdschrift.

In het volgende hoofdstuk wordt nagegaan hoe de beeldvorming over Belgische verpleegsters er tijdens de Eerste Wereldoorlog uitzag. Opnieuw waren het dagboek van Jane de Launoy en de agenda's en manuscripten van gravin Maria van den Steen belangrijke bronnen. Het oorlogsdagboek van de zussen Estelle en Thérèse Bieswal uit Veurne, die als vrijwillige verpleegsters in De Panne werkzaam waren, werd eveneens onderzocht. In dit dagboek kwam de beeldvorming van verpleegsters bij

de bevolking in niet-bezet België aan bod.¹³ Dit hoofdstuk werd dus voornamelijk vormgegeven aan de hand van egodocumenten van verpleegsters, als een soort spiegel of vorm van zelfreflectie. Een dergelijk gebruik van het bronnenmateriaal zegt soms meer over de auteur dan over de verpleegkundige realiteit. Dat maakt het niet minder interessant, omdat de beleving van de verpleegster daarbij centraal staat. Tevens onderzoekt dit hoofdstuk in hoeverre buitenlandse verpleegsters, die actief waren in niet-bezet België, schreven over hun Belgische collega's. Daarvoor werden verschillende dagboeken geraadpleegd van buitenlandse verpleegsters die in niet-bezet België werkten. Ook *De Belgische Standaard* werd doorgenomen, het enige Vlaamse dagblad dat tijdens de oorlog in niet-bezet België werd uitgegeven. Er werd nagegaan of de beeldvorming over Belgische verpleegsters in de kolommen van het blad aan bod kwam.

Het laatste hoofdstuk onderzoekt in hoeverre de onmiddellijke naoorlogse ontwikkelingen in het verpleegstersberoep beïnvloed waren door de oorlog. Daarbij werd nagegaan in hoeverre de verpleegstersscholen de gevolgen ondervonden van het eerder positieve imago dat verpleegsters in de loop van de oorlog hadden gekregen. Er werd ook aandacht besteed aan de nieuwe wetgeving over de opleiding van verpleegsters, die in 1921 tot stand kwam. Hield dit koninklijk besluit inhoudelijk rekening met de oorlogservaringen? Tevens werd onderzocht hoe in 1922 een nationale federatie van verpleegsters tot stand kwam en zich ontplooidde. Dat gebeurde voornamelijk aan de hand van een inhoudsanalyse van de *Revue de l'Infirmière*, het tijdschrift van deze vereniging. Er werd ook aandacht besteed aan *La Famille de l'Infirmière*, een organisatie die al op het einde van de oorlog was opgericht door Thérèse Goldschmidt, de vrouw van de Belgische minister Paul Hymans. Het was de bedoeling om via die weg morele steun te bieden aan Belgische verpleegsters. Voor het eerst kon het archief van deze organisatie geraadpleegd worden.

De verschillende hoofdstukken bevatten telkens een of meerdere kaderteksten. Daarin wordt een antwoord gegeven op een aantal pertinente vragen, die toelaten om het profiel van Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog te schetsen. Hoeveel Belgische verpleegsters waren tijdens de Eerste Wereldoorlog actief? Hoelang hebben zij als verpleegster gewerkt? Hoe oud waren zij? Dit leverde cijfermateriaal op dat nog nooit eerder is gepubliceerd. Daarnaast bevat het boek ook een portret van enkele opmerkelijke Belgische verpleegsters (en van Belpaire, die zich tijdens de oorlog op een bijzondere wijze voor hen heeft ingezet). Op die wijze geeft dit boek hen een concreet gezicht. Ook de talrijke foto's – waarvan de meerderheid nog nooit eerder is gepubliceerd – leveren daaraan een belangrijke bijdrage.

'Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten' stond op het insigne dat werd gedragen door verpleegsters van *L'Océan* in De Panne. Het is een spreuk die al lang bekend is in de medische wereld, en die meestal aan de beroemde

Franse zestiende-eeuwse chirurg Ambroise Paré wordt toegeschreven (sommige auteurs verwijzen zelfs naar Hippocrates). In de context van de Eerste Wereldoorlog wees het gebruik ervan op de complexe missie die verpleegsters in vaak moeilijke omstandigheden dienden te realiseren. Dit boek wil een antwoord geven op de vraag of zij er daadwerkelijk in geslaagd zijn om deze drievoudige missie tot een goed einde te brengen.

1. ‘Aangezien het komen en terug huiswaarts keeren te vermoeiend is’

De opleiding van verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog

Dit eerste hoofdstuk besteedt aandacht aan de opleiding van verpleegsters zoals die tijdens de oorlog in voornamelijk bezet België werd georganiseerd. Na een eerste (mislukte) poging tot oprichting van een verpleegstersschool in Luik in 1882, en na de door dokter César De Paepe in 1887 opgerichte verpleegstersschool in Brussel (die nooit voor vol werd aanzien), zagen in het begin van de twintigste eeuw vier verpleegstersscholen het licht. In 1902 startte de school voor ziekenverpleging in Antwerpen, en vijf jaar later in Brussel achtereenvolgens de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen (maart 1907), de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters (oktober 1907) en de verpleegstersschool Sint-Camillus (november 1907). Als gevolg van het koninklijk besluit van 4 april 1908, dat een bekwaamheidsdiploma voor verpleegsters invoerde, werd in augustus 1908 in het hele land ook gestart met cursussen ter voorbereiding van dit diploma. Tijdens de oorlog bleek dat zowel de verpleegstersscholen als de lessen ter voorbereiding van het bekwaamheidsdiploma gewoon verder konden functioneren, en dat ze daarbij geen hinder ondervonden van de bezettende overheid. De omstandigheden waren wel niet altijd even gemakkelijk. Dit werd geïllustreerd door de vraag van een aantal externe leerlingen van de school voor ziekenverpleging in Antwerpen om ook intern te mogen worden, omdat vervoersproblemen het hen moeilijk maakten om nog verder de lessen te volgen. Zij vreesden dat ze anders niet langer de lessen konden volgen ‘aangezien het komen en terug huiswaarts keeren te vermoeiend is.’

Hoeveel Belgische verpleegsters werden er voor de Eerste Wereldoorlog opgeleid en waar werkten ze tijdens de oorlog?

Vooraleer in dit hoofdstuk aandacht te besteden aan de verpleegstersopleidingen tijdens de oorlog, wordt in tabel 1 eerst het totale aantal verpleegsters van de verschillende vooroorlogse opleidingen op een rij gezet. Daarbij ging het over vier verpleegstersscholen: de school voor ziekenverpleging in Antwerpen, de school van de Raad der Godshuizen, de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters en de verpleegstersschool Sint-Camillus, allen in Brussel. Daarnaast zijn er de houders van het bekwaamheidsdiploma voor verpleegsters, dat in 1908 werd ingevoerd.¹ Op 13 juli 1913 werd ook een nieuw koninklijk besluit goedgekeurd, waardoor twee bijkomende diploma's werden ingevoerd: een voor hospitaalverpleegsters en een voor verpleegsters in krankzinnigengestichten.² Een vergelijking van de namen van de gediplomeerden